

Makale tarihçesi: Alındı: 14 Eylül 2019

DOI: <https://doi.org/10.33182/gd.v6i2.653>

Kitap inceleme

Gülten Madendağ[‡]

Salman Akhtar (2018). **Göç ve Kimlik, Kargaşa, Sağlıkım ve Dönüşüm**. İstanbul: Sfenks Kitap, 198 sayfa, ISBN: 978-605-68005-3-5.

*“Vardığımda dedi ki:
‘Söyleme, kardeşim,
ayrıldığını söyleme.
Gidebilirsin kardeşim
ama ayrılamayacaksın’”¹*

Salman Akhtar’ın “Göç ve Kimlik” adlı kitabı göçün kimlik üzerindeki etkilerini “freudyen” bir yaklaşımla ele alıyor. Akhtar’ın entelektüel birikiminden ve klinik tecrübelerinden örnekler taşıyan kitabı alan dışı okuyuculara da hitap edebilecek nitelikte bir üsluba sahip; ancak kitabı esas samimi ve etkileyici kılan etken, yazarın anlattığı konunun bizzat öznesi olmasından kaynaklanıyor. Zira Akhtar, 1946’da Hindistan’da doğmuş ve 1973’te ABD’ye göç etmiş bir psikiyatristtir. Öyle ki kitabın satır aralarında yazar; hem kendisinin hem de aile üyelerinin göçün trajedisine ilişkin duygularını aktaran şiirlerine ve anılarına yer vermiştir.

Üç bölümden oluşan kitabın “Göç?” başlıklı birinci bölümünde yazar, göçün her şekilde ve her durumda travmatik olduğunu ve bu travmanın bireyin kimliği üzerinde güçlü etkiler bırakan psikososyal bir süreç olduğunu anlatıyor.

Akhtar, göçün niteliğine ve sebeplerine göre birey üzerindeki psikolojik sonuçlarının da değişebileceğini savunuyor. Bu sonuca hükmeden değişkenler; göçün koşulları ve sebepleri, duygusal ikmale erişim, göç etme yaşı, göç öncesi kişilik, terk edilen ülkenin yapısı, kültürel farkların büyüklüğü, ev sahibi nüfus tarafından karşılanma, yeni ülkede yetkin olma deneyimi, kültürerarası evlilikler ve yeni ülkede çocukların doğumu şeklinde sınıflandırılmıştır. Örneğin göçmenle sürgün arasındaki farka vurgu yapan yazar her iki grubun yas ve uyum sürecinin de farklılaştığını altını çiziyor. Göçmen ülkesinden gönüllü olarak ayrılırken sürgün buna zorlanmıştır. Göçmenin vedalaşmaya zamanı olmuş ancak sürgünün ayrılığı ani olmuştur. Göçmenin ayrılığı daha az travmatik olaylarla bağlantılı iken sürgün çoğu zaman ülkesindeki sosyopolitik bir durumdan kaçır (s.6).

Yazarın sıraladığı değişkenler arasında “duygusal ikmal” terimi dikkat çekiyor. Terim, “yürümeye yeni başlayan çocuğun giderek genişleyen dış dünyadaki atımlarından sonra sık sık annesine dönmesini tarif etmek için Fuerrer tarafından öne

[‡] Dr. Gülten Madendağ, Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kocaeli, Türkiye. E-posta: gultenmadendağ@gmail.com.

¹ Paraguay’dan ABD’ye göç etmiş Rodrigo Diaz-Perez’in (1986) “Memories” (Hatıralar) şiirinden, akt. Akhtar, s. 83.

sürülmüştür” (s. 7). Göçmen de “anavatandan” yani anneden ayrılınca onunla arasındaki içruhsal bağlantısında dışsal takviye ihtiyacı duyar (s.7). Menşe ülkede kalan yakınlarla yapılan telefon görüşmeleri, memleket ziyaretleri, göç edilen ülkede aynı etnik gruptan insanlarla görüşmek duygusal ikmal kaynaklarıdır. Göçmen ile sürgün arasındaki fark burada da devreye giriyor. Göçmen bu ikmale ulaşıırken sürgün yoksun kalıyor. Bu yoksunluk yas aşamasını sekteye uğrattırıyor ve uyum sürecini daha da zorlaştırıyor (s.8). Günümüz teknolojisinin özellikle iletişim ve ulaşım ağında sağladığı hız, bu ikmalı nispeten kolay hale getirdi.

Ruhsal olarak bireyleşme becerisi sınırlı olan kişilerde menşe ülkeye duyulan özlemin daha ölçsüz olduğunu anlatıyor yazar. Dolayısıyla göç etmeye yatkın olmak ya da olmamak bireyin kişilik yapısıyla ilintili bir durum. Bu tür bir kişilik yapısı için göç edilen ülkeye uyum sağlamak daha zor olacaktır (s.13).

Akhtar, göçün psikolojik sonucunu terk edilen ülkenin yapısıyla da ilişkilendiriyor. Daha yoksul bir ülkeden daha varlıklı bir ülkeye göç ve bunun getirdiği mali kazanç bilinç dışı suçluluğu harekete geçiriyor (s.13). 1960'larda Sirkeci tren garından ellerinde tahta valizleriyle Almanya'ya uğurlanan nice işçi ve ailesinin Türkiye ziyaretlerinde yakınlarına taşıdıkları hediyeler ve mali destekler bir bakıma bu suçluluğun bir göstergesidir. Mülteciler arasında görülen “sağkalım suçluluğu” ise bu duygunun bir başka varyasyonu olarak ortaya çıkabiliyor: “Dünyada yıkım, ölüm ve kayıpların sürdüğü sıkıntılı bölgelerden gelen göçmenlerin yas tutmaya olduğu kadar, sağkalmanın getirdiği suçluluk duygusunu çözmeye de ihtiyaç duydukları kanaatindeyim” (s.14).

Menşe ülkeden göç edilen ülkeye kültürel farklar arttıkça yas ve uyum sürecinin uzayacağı beklenen bir sonuçtur. Özellikle yiyecek ve dil farkından kaynaklı zorluğun temelini yazar freudyan bir yaklaşımla açıklıyor; “Anne ve anne memesiyle erken dönem yapısal bağlantıyı temsil ettiği için yiyeceğin özel bir anlamı vardır (...) Yiyecekte teselli aramanın nedeni kaygıyı azaltmaktır; böylelikle kişi cömertliği ve tükenmezliğiyle idealleştirilmiş bir meme yaratarak, taşınma süresince kaybettiklerini telafi etmeye çalışır...” (s. 17). Hemen bütün göçmenlerin yaşadığı dil sorununun temelinde kimliğin tehdit altında olduğu duygusu ve anneye ilintisi karşımıza çıkıyor; “Anadil, kişinin onu besleyen kültürel en derin ve en güvenli bağlantısıdır. Yeni bir dil edinmek, kişinin anadiliyle bağlantılı ve annesi tarafından söylenen ninnilerle bir araya geldiğinde içselleştirilmiş iyi nesnelere en derin dilsel çekirdeğini oluşturan kimliğini tehdit eder...”(s.17). Nitekim yalnızca göçmenler için değil anadilini kullanma konusunda özgür olmayan her bireyin ya da topluluğun kimlik tehdidi ile karşı karşıya kaldığını, anadilini kullanma ve yaşatma çabasının bu tehdide karşı bir direnç olduğunu söylemek mümkün.

Kitabı özgün kılan bir taraf da yazarın, göçün psikolojik sonucuna etki eden faktörlere “değinilmemiş bazı alanlar” başlığı altında çeşitli unsurları eklemiş olmasıdır. Akhtar; bedensel özelliklerin rolü, cinsiyet etkisi, eşcinsellik, insan-hayvan ilişkisi gibi konuları da göçün travmatik yönünün insan psikolojisinde ve bireyin kimliğinde değişim meydana getiren etkenleri olarak sıralıyor. Örneğin cinsiyet etkisi üzerinde dururken kadınların erkeklerden daha hızlı uyum sağladığını vurguluyor. Dolayısıyla göçü yaşayan erkek ile kadın arasında yas ve uyum hususunda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Kadınların insan ilişkilerinde mesafeden ziyade yakınlık kurmaya meyilli olması, annesel benliğin kadını hemcinsleriyle karşılaşmalarda kültürel bilgi alışverişine yönlendirmesi, kadınların doğuştan yuva kurma içgüdüsüne sahip olması yazara göre onların yerleşilen ülkeye daha iyi uyum sağlamalarına zemin hazırlıyor (s. 27).

Kitabın “Kimlik” başlıklı ikinci bölümünde Akhtar, kimlik kavramının tarihsel gelişimini psikanalitik yazından takiple açıklıyor. Kimlik nasıl oluşur, nasıl gelişir ve nasıl bozulur sorularına yanıt veren bölümde uyumlu bir kimliğin özellikleri anlatılıyor. Kimliği doğum öncesi dönem, ayrılma-birleşme evresi, ödipus karmaşası, gizil dönem ve ergenlik dönemini kapsayan kimlik gelişiminin çeşitli evreleri üzerinden ele alıyor.

Kimlik, 1919’da Tausk tarafından türetilen bir kavram. Kavramın muğlaklığı 1950’lerde Erikson’un kimlik oluşumuna katkılarıyla yeniden canlanmıştır. Erikson kimlik oluşumunun köklerinin bebeğin en erken kendini tanıma dönemine kadar uzandığını savunmuştur ancak Akhtar, kimlik gelişiminin bebekliğin ilk günlerinde değil doğum öncesi zamanlarda başladığını vurgular (s. 44). Nitekim artık yedi kuşak ötedeki atalarımızın yaşantılarını kimliğimizde taşıdığımızı biliyoruz.² Bu geçmiş yaşantılarla beraber ebeveynin doğacak çocuğa ilişkin beklenti ve arzuları kimlik oluşumunun ilk belirleyicileridir. Bebek farklılaşma (5’ten 9 aylığa dek) ve alıştırma (9’dan 18 aylığa dek) alt evrelerinden geçerken ruhsal kendiliği ile annesininin sınırlarını ayırmaya başlıyor ve 20. ay civarında kendilik hisleri güçlenmeye başlıyor. Yeni bir dünyayı keşfe çıkabilmenin güveniyle anneden kopmanın güvensizliği arasında bocalarken dönüp annenin varlığını kontrol ediyor. Annenin bu süreçte duygusal açıdan erişilebilir olması bocalamayı yavaş yavaş durduruyor. “Bebeğin kendilik hissinin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesi” diyor yazar “işte bu kimliğin doğuşudur” (s. 46). Geç çocukluk evresinde ise çocuğun cinsiyet farkındalığı, ödipus karmaşasını ortaya çıkarır. Bu karmaşanın nasıl aşıldığı kimliği etkileyen önemli bir unsurdur. Bu dönemde; “kimlik artık bir gruba, yani köken aileye ve daha geniş kapsamda, benzer ailelere ait olma boyutu kazanmıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan ‘biz’ ve ‘onlar’ anlayışı çevresindeki özdeşimler kendilik deneyimine kültürel ve etnik boyut katar” (s. 48). Ergenlikte artık ödipal çatışmalar bir kenara bırakılır ve denetim, özerklik ve cinsel kimlik meseleleri ön plana çıkar (s. 49). Bu evrelerin yaşanma ve atlatılma biçimi kimliği belirleyen önemli etkenlerdir.

Yazar sağlıklı bir kimliğin yedi yönünü; gerçekçi beden imgesi, tutarlı tutum ve davranışlar, öznel aynılık, zamansal süreklilik, otantiklik, cinsiyet, etnisite ve inanç olarak sınıflandırıyor. Örneğin “gerçekçi beden imgesi”yle kastedilen, Akhtar’ın Freud’dan ilintilayarak ifade ettiği: “benlik, her şeyden önce bedensel bir benliktir” yaklaşımına denk düşüyor. Yani kimlik, soyut varlığımıza dair hislerimizle ilintilidir. Bedeni olduğu gibi kabullenmek ve bedendeki değişimleri travmatize etmeden onaylamak sağlıklı bir kimliğe işaret ediyor (s. 54). Değişim ve zaman karşısında kişisel devamlılığını sürdürebilmek (s. 56), taklit etmek yerine özgünlüğünü koruyabilmek, cinsiyetine ilişkin nesnel netliğe sahip olmak, değerler sistemini içselleştirebilmek (s.60) sağlıklı bir kimliğin diğer önemli göstergeleri şeklinde açıklanıyor. İşte bu noktada kitabın temel iddiası ve amacı devreye giriyor. Akhtar; bu göstergelerde sorun varsa kimlik bozulmasının söz konusu olduğunun ve bu bozulmanın psikopatolojik bir duruma işaret ettiğinin altını çiziyor. Göçmenlerin, kimliklerine yönelik sürekli tehdit altında oldukları ve bununla mücadele etmek zorunda kaldıkları için klinik değerlendirmeye çok ihtiyaç duyan kesimlerden olduklarını belirtiyor.

Göç, bir kültür şoku ve kayıpların ardından yas dönemini içeriyor. Kültür şoku ve yasin birlikteliği kişinin kimliğinde sarsıntıya ve dönüşüme neden oluyor. Kitabın ikinci

² Travmanın kuşaklararası iletimi, 2. Dünya Savaşı’nın son günlerinde askere alınan iki gencin hikâyesini anlatan Rothmann’ın romanında oldukça etkileyici ifadelerle yerini almıştır: “Bir keresinde ona rüyalarından bahsettiğimde, bana vücudumuzdaki hücrelerin bir hafızası olduğunu söylemişti, sperm ve yumurta hücrelerinin de var, dolayısıyla bu kalıtsal bir şey. Ruhsal ya da fiziksel olarak yaranan, gelecek kuşakları etkiliyor. Yani sana isabet eden hastalıklar, yumruklar ya da kurşunlar, doğmamış çocuklarını da yaralıyor.”(Ralf Rothmann, Baharda Ölmek, çev. Esen Tezel, YKY, Mayıs 2019).

bölümün ikinci kısmında “Göç Sonrası Kimlik Dönüşümünün Dört Rotası” ele alınmıştır. Bu rota; dürtü ve duygulanımlar (sevgi ya da nefretten çift değerliliğe), kişilerarası ve ruhsal alan (yakınlık ve uzaklıktan ideal mesafeye), zamansallık (dünden ya da yarından bugüne) ve sosyal aidiyet (seninki ya benimkinden bizimkine) boyutlarını içeriyor. Yazar göçmenin bu dört boyutta yasını ve yastan çıkma sürecini anlatıyor.

Göçmeni yürümeye yeni başlamış ve yeniden yakınlaşma alt evresine geçmiş çocuğa benzeten yazar göçmen bireyin dış dünyadaki değişimlere karşı savunmasız olduğunu söyler. Kişinin menşe ülke ile yeni ülkeye ilişkin duygularındaki karmaşayı ise ebeveyninin boşanma deneyimini yaşayan çocuğunkine benzetir zira çocuk “düşlemlerinde birine karşı diğeriyle ittifak yapar” (s. 69). “Yönelim bozucu kaygı” olarak ifade edilen ve göçün erken dönem sonuçlarından biri olarak tanımlanan bu kaygıda birgün menşe ülke idealleştirilirken yeni kültür değersizleştirilir, başka bir gün ise tam tersi olabilir. Kişinin kişiliğinde kırılganlık var ise göçün yarattığı hüsrarla saldırganlık bütün nesnelere yayılır ve her iki ülkeden de nefret edilir (s. 71). Yazar hem yeni hem eski ülkeye duyulan nefretin suçluluk duygusuna karşı bir savunma olduğuna dikkat çeker ve bunun zamanla ve sevgiyle aşılabacağına inanır; “Sevginin üstünlüğü, kendilik temsili bir arada tutan tutkaldır” (s. 73). Nefretin getireceği yük kişinin kendi kendine acıması olacaktır; çünkü kendi kendine acıma da nefret ve kırılganlığın korunmuş halidir.³

Göçmenin memleketinden kaynaklı kendilik temsili ile yerleştiği ülkenin sakini olarak yeni gelişen kendilik temsili arasında gidip geldiğinden bahseden yazar, bunu da bebeğin anneden kopmayla anneye yeniden bütünleşme evresine benzetir. Bu iki kendilik temsili uzlaştırmadığında kimlikte etnomerkezci geri çekilme ve fobi-karşıtı benzeşim gibi iki sorun ortaya çıkıyor. Birey etnomerkezci geri çekilmeyle tamamen menşe ülkeden getirdiği kültürüne yapışıyor; kendi yemeklerini yiyor ve kendi etnik topluluğuyla görüşüyor. Fobi-karşıtı benzeşimde ise “alıştırma alt evresindeki çocuğun portresi”ndeki gibi göçmen kendi kültüründen tamamen vazgeçer ve –miş gibi yapmaya başlar. Her iki durumun da sağlıklı hale gelebilmesi yani çok yakın ya da çok uzaklıktan ideal mesafeye geçiş, ailede ve kültürde göçmeni “tutan çevre”nin yeterli desteğiyle yani ilk bölümde bahsedilen duygusal ikmale erişim ve saldırganlığın kısıtlanmasıyla mümkün olabilir (s.77).

Göçmenin sürekli geçmiş zamanda yani dün de ya da gelecek zamanda yani yarında yaşayarak bugünü es geçmesi gibi bir durumdan bahsediyor yazar. Freud’un ünlü eseri “Yas ve Melankoli” den yaptığı alıntı ve bağlantılarla bu süreci değerlendiriyor. Ayrılma-bireyleşme evresi yas unsurları içerir. Ayrılığın ruhsal acısını yaşayan göçmenin çoğu zaman kayıp nesnelere aşırı yatırım yaptığını, böylece geçmişini idealize ederek hep bir nostalji duygusuyla yaşadığını anlatan yazar bu nedenle zamansal bağdaki kopukluğa işaret eder (s.79). Bu duygu göçmenin “günün birinde” ülkesine geri dönmeye yönelik tutkulu planlar yapmasını beraberinde getirir. Böylece “keşke” ile geçmişte, “günün birinde” ile gelecekte yaşamaya başlar ve yazar bu duyguların erken otogenetik meseleler içerdiğine değinir: “‘Keşke’ düşlemi temelde şunu söyler: ‘Keşke annemle mutluluk dolu ortakyaşamsal ikili birlikteliğimi hiç kaybetmeseydim’ ya da ‘cinsel farkları ve ödipal sınırları hiç fark etmeseydim’”. ‘Günün birinde’ düşlemi ise şunu söyler: ‘Gün gelecek annemle kaybettiğim ortakyaşama yeniden kavuşacağım ve hem cinsel hem de ödipal engelleri aşacağım’” (s. 83).

Göçmen, yeni ülkeye varışından bir süre sonra “benimki” ve “seninki” bölünmesine başvuruyor. Ancak bu bölünmeyi çözümleyip “biz” olmayı öğrenince uyum başlıyor.

³ Rollo May (2013), *Kendini Arayan İnsan*, İstanbul: Okyanus Us Yayınları, s. 146.

Bu noktada yazar, “biz-lik” duygusunu ortaya çıkaracak en önemli aracın dil olduğunu söylüyor. Kişinin çok dilliliğe uzanan yolu zor, ancak faydalı bir yoldur. Göçmen, ilk zamanlar herşeyin en iyi kendi anadiliyle ifade edilebileceğine yönelik narsistik bir yanılısamaya girebilir (s. 86). Anadile yapışmak da anneyle bağlantılı bir mesele olarak karşımıza çıkıyor. Ne zamanki sonradan öğrenilen dil rüyalarda ya da mizahta hakim olmaya başlarsa diyor yazar, o zaman uyum ve psikolojik onarım başlamıştır (s. 89).

Göçün yarattığı kimlik değişiminin yaşam boyu evrimini sürdüreceğini belirten yazar, ikinci bölüm boyunca işlediği temaları 1982’de yazdığı “A World Without Seosans” (Mevsimsiz Bir Dünya) şiirinde özetlemiş gibidir.⁴

Akhtar, kitap boyunca anlattıklarının klinik çalışmalarıyla bağlantısını “Kesişen Kültürler Arası Sağaltım” başlıklı üçüncü bölümde okuyucuya sunuyor. Bu kısımda göçmen hastalarla çalışan terapistlere çeşitli yönergelerde bulunuyor. Farklı kültürlerden gelen hastalarla çalışan terapistin kültürel tarafsızlığını sürdürmesinin ve terapi çerçevesini kültürel farklara uydurmasının önemi üzerinde duruyor; “Bir analistin, hastasının başına taktığı belirli türde bir örtüye (örn., Sihlerin türbanı, Yahudilerin kipaşı, Arapların poşusu) sempati duymasında sıkıntı yoktur fakat diğer örtüleri içten içe tuhaf bulması sorundur. Kültürel tarafsızlık ayrımcılıkla değil, etnisiteyle yan yana var olabilir” (s. 100).

Yazarın, üzerinde durduğu bir başka önemli husus, farklı kültürlerden gelen hastaların kültürel farklılıklardan kaynaklı sorunlarla kendi içruhsal çatışmalarından kaynaklı sorunları karıştırılabildikleridir. Bu nedenle Geçtan’ın da ifade ettiği gibi yabancı bir ülkede insanların bizi “kabul etmemesinden” yakınırken, öncelikle birey olarak kendimizi ne kadar kabul edebildiğimizi anlamak gerekir.⁵ Akhtar, bu noktada terapistleri uyarıyor ve bu iki durumun sıklıkla örtüştüğünü belirtiyor; “Kültür ile nevroz arasındaki bu diyalektik ilişki göz önüne alındığında, hastanın sıklıkla kültürel meselelere sığınarak kendini hem ruhsal derinlikten hem de aktarımda beliren arzularından uzaklaştırmaya çabalaması şaşırtıcı değildir” (s. 108).

Bazı sözcüklerin kullanımı bireyin anadilinde, sonradan öğrendiği dile nazaran daha fazla duygusal değer taşıyabiliyor. Ya da yeni dilde konuşmakta ısrar ederek anadilin hatırlatacağı travmalardan kaçmak söz konusu olabiliyor. Yazar, çokdillik meselesinden kaynaklı zorluklara değinirken bu konuyu çeşitli klinik vakalarla örneklendirmiştir. Bunlardan biri hem Almanca hem de İngilizce bilen bir kadının tedavi esnasında “Almanca konuşsam, unutmak istediğim birşeyleri hatırlayacağım duygusuna kapılıyorum” diyerek Almanca konuşmayı reddetmesiyle ilgilidir (s. 117). Akhtar, hastanın ana dilinde duygularını ifade etmesi gerektiğini savunan yaklaşımların olduğunu ancak buna katılmadığını bu konuda hastanın özgür bırakılması gerektiğini salık verir (s. 119).

Kitap, yalnızca göçmen hastaya terapistin yaklaşımını değil göçmen terapistin de hastaya yaklaşımını içeren önerilerle devam ediyor. Yazarın göçmen bir terapist olması hasebiyle kendi klinik tecrübelerine yer verdiği ve ABD doğumlu çocuklarına ithaf

⁴ “İkinci bir âlem uğruna aç gözlü bir kandırmacada/ Kaybettik elimizdekini./ Ve artık/ Ağaçta yaşamayı seçmiş bir balık misali/Kıvranıp duruyoruz aptalca bir ıstırapın içinde./ Tanrılarımız gülünç sergilere düştü./ Şairlerimiz suskun, muhabbetimizin boş salonlarını arşınlıyorlar./ İpek gibi anadilimiz, dokusunda yasaklı/ Düşlerimizin./ Ve artık/ Ulusal marşımızı mırıldanıyoruz ama/ Ceplerimizde şingirdemiyor vatanperverliğin akçeleri./ Dügünlerden ve cenazelerden men edilmişken,/ Ne faydası var güzel elbiseler giymenin?/ Gururla yanlış telaffuz ediyoruz isimlerimizi./ Anıtlarımızın ve çocuklarımızınkileri./ Atalarımızın gri meskenlerini ve gömülü mezarlarını terk edip/ Mevsimsiz bir dünyada bulduk kendimizi” (s. 93).

⁵ Engin Geçtan (2016), Hayat, İstanbul: Metis Yayıncılık, s. 141.

ederek başladığı kitap, Bombay'da gömülü şair babasından alıntılacağı dizelerle sona eriyor.⁶

Dünya'nın bir göç çağı yaşadığını söylemek abartı olmaz sanırım. Birçok insan ya göçmen ya da göçmen yakını, değilse de bir göçün tanığı. Dolayısıyla göç konusu yalnızca alanla münasebeti olanları değil günümüz dünyasında hemen herkesi ilgilendiriyor. Bu noktada konunun psikolojik ve psikiyatrik boyutlarıyla ele alınması çok değerli. Neyse ki, "her bireyin bilinçaltındaki korkular, arzular, eğilimler tarafından zorlandığını ve kendi zihnimiz üzerindeki kontrolümüzün 'iradenin gücüne' inanan 19. yy insanının düşündüğünden çok daha az olduğunu göstermek Freud'un çığır açıcı keşiflerinden biriydi."⁷ Bu keşfi derinlemesine değerlendirmiş olan Akhtar'ın ve Türkiye'de göç konusunu psikolojik boyutlarıyla ele alan Yalçın'ın⁸ kitabı gibi eserlere gün geçtikçe daha fazla ihtiyaç duyulacak gibi görünüyor.

⁶ "Gerisi sana kalmış, ne istiyorsan, ne yapabiliyorsan yap./ Benim hazırladığım sadece bir taslak, bir yol haritasıdır." (s.142).

⁷ May, Kendini Arayan İnsan, s. 111.

⁸ Meral Gezici Yalçın (2017), Göç Psikolojisi, Göçmen Gerçeğini Anlamlandırmaya Yönelik Bir Sosyal Psikoloji Derlemesi, Ankara: Pharmakon Yayınevi.